

ЛІНГВАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ 'НЕБО' В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено особливостям презентації концепту 'небо' в українській поетичній мові другої половини ХХ століття: схарактеризовано його семантику, структуру, мовні засоби вираження.

Ключові слова: концепт, мікроконцепт, макроконцепт, ядро концепту, периферія концепту, вербалізація, лінгвалізація.

Вивчення мови в контексті взаємозв'язків із людиною, її свідомістю, світорозумінням, культурою становить основу нового, когнітивного, напряду сучасної лінгвістики. Його провідне поняття – концепт – учені (А. Вежбицька, О. Кубрякова) трактують як комплекс культурно зумовлених уявлень про предмет [1], як об'єднання ментальних і психічних ресурсів нашої свідомості, а також тих інформаційних структур, що відображають знання та досвід людини, хоча залежні від власне лінгвістичних, прагматичних і культурологічних чинників [8]. Кожен концепт може бути спроектований на певний мовленнєвий пласт [5, с. 21], передусім на художній, де він постає ще й крізь призму світосприйняття письменника.

Пропонуючи різноманітні підходи до класифікації концептів, дослідники однак згодні в тому, що концепт 'небо' належить до найвагоміших (по-іншому, базових, основних, ключових [11, с. 81–84]) – як в українському культурно-мовному просторі, так і світовому. За ступенем інтеграції семантичних структур 'небо' є макроконцептом, що має надзвичайно розгалужену асоціативно-вербальну сітку смислових зв'язків з його мікроконцептами [4, с. 56–60]. Ці останні уже частково досліджені на матеріалі української художньої мови. Зокрема, В. Кононенко опрацював своєрідність концептів небесних світил у художній мові Т. Шевченка [6], І. Серебрянська – М. Стельмаха [12], О. Густодим та Л. Савченко – Лесі Українки [2]. У дисертації О. Маленко схарактеризовано специфіку використання в українській поетичній мові компонентів лексико-семантичної групи "небо" [9], однак комплексного аналізу концепту 'небо' та засобів його вербалізації в поетичній мові другої половини ХХ століття ще не здійснено.

Метою розвідки є реконструкція концепту 'небо' в поезії окресленого періоду та дослідження засобів його лінгвалізації.

Здебільшого певна лексема слугує основою однойменного концепту, проте кількість лексичних одиниць, що можуть набути концептуального статусу, обмежена тими, які важливі для певної культури, є темою прислів'їв та приказок, носіями пам'яті народу [7, с. 7].

Концепт постає результатом поєднання словникового значення слова (ядро) з особистим та етнічним досвідом індивіда (периферія). Так, словникова дефініція лексеми *небо* слугує ядром однойменного концепту, яке в українській мові формують два складники:

1. Видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі купола: *Дуби гоїдались, і тремтіли клени, Взорнувши небо в стомлені гілки* (М. Вінграновський); *І снилась їй дивовижка – летить вона під небесами, Така молода-молодюсінька Ширяє понад лісами* (І. Драч); *Сипляться з неба сніжини, Ніби десь там, нагорі, Сіножатями білої конюшини Йдуть косарі* (Д. Павличко); *В пустелі сизих вечорів, в полях безмежних проти неба о, скільки слів і скільки снів мені наснилося про тебе!* (Л. Костенко).

2. За релігійними уявленнями – потойбічний світ, рай, місце перебування богів, ангелів, святих, часом навіть нечистих сил: *Нічого Іване, Попадемо на небо!* (І. Драч); *Мовчить, бо стидно. Бачив бог із неба* (Л. Костенко); *Люди, братні, нам обміє очі при дорозі сніжна хустка – бачити! крізь смерть: світила Отчі, в церкві небесами зуться* (Василь Барка); *Ще не всі чорти живуть на небі, Ходить їх до біса по землі* (В. Симоненко).

Поети другої половини ХХ століття розширили, однак, ядро концепту, вживаючи слово *небо* в значенні "найсвятіша річ, найбільша для людини цінність, мрія, недосяжний ідеал": *Як тихо на землі! Як тихо і як нестерпно – без небес* (В. Стус); *Ти ж найсвятіше – небо, – дядьку, вбив* (Б. Олійник); *Аж мати раз не втерпіла моя: Що ти все: мушу, мушу, мушу?! Земля, земля... А небо твоє де?* (Л. Костенко); *Бо щире, високе небо Не підмалюєш квачем, Бо величі справжній не треба Стиратись на плечі нікчем* (В. Симоненко).

Периферія концепту 'небо' вербалізована в поетичному дискурсі згаданого літературного періоду, структуруючись неоднорідними ознаками. До прикладу, В. Жайворонок позиціонує небо як стратифіковане утворення, що складається, за різними уявленнями, з семи, восьми, десяти або одинадцяти оболонок [3, с. 389]. Таке тлумачення небесної сфери відоме з найдавніших часів (одним з перших у східнослов'янській літературі його артикулював І. Галатовський), репрезентовано воно й у поезії обстежуваного періоду: *В душі людській, крім видимого неба, є одинадцять всяческих небес* (Л. Костенко).

Поети-шістдесятники, лінгвалізуючи негативні події, явища, факти, часом вдаються до епітетів пейоративного плану при номенах неба: *Одчинила вже двері – й тобі Нахиляє це атомне небо У своїй потойбічній журбі* (І. Драч); *І вовчі небеса над вовчими віками Снують свою ходу – печальна ця хода* (М. Вінграновський); *Коли б усі одурені прозріли, Коли б усі убиті ожили, То небо, від прокльонів посіріде, Напевно б, репнуло від сорому й хули* (В. Симоненко).

Концепт 'небо' в аналізованих творах актуалізується в основному словами-синонімами *небо, небеса*, причому останнє не менш частотне, аніж перше. Окрім згаданих, трапляється також лексема *твердь* – насамперед у творах Л. Костенко (*А що сильніше підтирає твердь – молитва преподобного Антонія чи Наливайка мученицька смерть?*) та В. Стуса (*З високої тверді явися, в земному бездонні – ярій*). Іноді вживано й інші синоніми, до прикладу, *небосхил*: *Небосхил для людини – якраз відповідна стеля. Піднімеш думку – і не розіб'єш її тім'я* (Л. Костенко).

Цю низку вербалізаторів продовжують індивідуально-авторські новотвори: *Радуйся, дівчино, разом зі мною Сонцем і ясною голубизною, Ласкою леготу, листям на кленах, Білою стежкою в травах зелених* (Д. Павличко); *Буде в колосі воно як у сонці, Буде гоїдатися в моїй колицонці Я ж над тобою спинюся в блакиті, Співи свої розпочну дзвонковиті* (Д. Павличко); *Мовчать над нами голубі хорали, У травах стежка свище, мов батіг* (В. Симоненко).

Описані ядро і периферія формують лише один складник макроконцепту 'небо' – мікроконцепт 'небо', який у взаємодії з мікроконцептами *сонце, місяць, зоря* вибудовує ядро макроконцепту. Периферію ж утворюють концепти, об'єднані в групи: а) об'єкти космосу, б) атмосферні явища, в) жителі повітряної сфери, г) створені людиною літальні апарати [10, с. 7].

Концепт 'сонце' в обстежуваних творах презентують кілька семантичних ліній.

1. Центральне небесне світило, також світло і тепло, що ним випромінюються: *Хвала і слава сонцеві і росам, Що розсипають по мураві день* (Д. Павличко); *Під сонцем вічності древніє й молодіє Його [народу] жорстока й лагідна душа* (В. Симоненко); *Заборонити дереву рости, Ширяти вольній птиці у блакиті, Живій ріці між берегів плисти, Ходити сонцю по своїй орбіті?* (Д. Білоус); *Нехай шукають кам'яні лоби В нецирих лестощах примарну втіху. В торбинці повно сліз і повно сміху, І задрить Сонце на мої скарби* (М. Руденко).

2. Джерело життя, втіхи, радості: *Світе мій гучний, мільйонноокий, Пристрасний, збрунений, німий, Ніжний, і ласкавий, і жорстокий, Дай мені свій простір і Сонцем душу налий!* (В. Симоненко); *Не зривай мене з гілки сьогодні, Я жадаю ще сонця й краси: Аж як тіні нахлинуть холодні, Ти в безодні мене понеси* (Д. Павличко); *Кортіло, мабуть, кожній амазонці Спалити скіфа в тіла свого сонці, Отож вони на березі ріки Безвстидно поскидали сорочки* (Д. Павличко).

3. Що-небудь світле, хороше, прекрасне: *Було і буде так у всі часи: Любов, як сонце, світу відкриває Безмежну велич людської краси* (В. Симоненко); *Поезіє, сонце моє оранжее* (І. Драч); *У стінах храмів і колиб сіяє нам святково, як сонце, випечений хліб і виплекане слово* (Д. Білоус); *Там лежить ясніший від опала Митий камінь із плечем крутим, Де мені сорочку мати прала Праником, як сонце, золотим* (Д. Павличко).

4. Символ вищої сили, мірило усіх вчинків людини, символ тих достойників, на яких вона має рівнятися в житті: *Бунтують хвилі – думи і слова, – І сонце генія над ним стоїть в орбіті* (І. Драч); *Об Сонце, неначе об коло наждачне, Я вичистив совість і душу свою* (М. Руденко).

5. Центральна планета ще й інших космічних систем: *Я кличу вас у відчаї не гнутьсь, А вибухати, як нові сонця!* (В. Симоненко).

В останній із перелічених іпостасі сонце постає не часто: виявлено на сьогодні лише одне вживання. Так само рідко лінгвалізується концепт іншими лексемами, скажімо, демінутивною формою *сонечко*: *Ні словом не озветься. Ані пари із уст. Вусате сонечко моє!* (В. Стус); *Там, за вікном, на обрусі Сонечко хліба сія* (Д. Павличко).

Значно рідше, аніж концепт 'сонце', зазнає лінгвалізації концепт 'місяць'. Позиціонується він здебільшого як небесне тіло, нічне світило, репрезентуючись однойменною лексемою: *Місяць хоче, мабуть, погрітись – суне в шибку свій блідий диск* (В. Симоненко); *А як місяць повен уродився, До сестер із яру Прийшов тихо, низько уклонився кучерявий явір* (Б. Олійник); *Не скаже Галілей, ні*

Архімед, Чи буде то назад, а чи вперед – Із Місяця вертатися додому, З пустель жахних – на яблука і мед (Д. Павличко).

Чи не найчастіше до слова-образу місяця звертається Л. Костенко, розширюючи ряд репрезентантів цього концепту не лише зменшено-пестливою формою (місяченько), а й зовсім неочікуваними номенами, скажімо, *рогалик*: *А місяць все такий же: і молодик, і повен, і сертик, і рогалик, і місяць, як діжа*.

Концепт 'зоря' лінгвалізовано найчастіше словами *зоря, зірниця* (як в однині, так і в множині), так властивими українській мові демінутивами *зірка, зіронька*, а часом і поетичними висловами, на зразок, *зоряна сіль*. К. Миронова зазначає, що нечисленність узуальних мовних засобів об'єктивації концепту 'зоря' може бути пояснена "яскравістю" самої реалії [10, с. 6].

У складі концепту 'зоря' можна виокремити наступні семантичні вузли.

1. Самосвітнє небесне тіло: *Сиплють ночі у лимани зорі сургучеві* (В. Симоненко); *Дзвенить у зорях небо чисте, Палає синім льодом шлях* (Д. Павличко); *Вже зоряна сіль у небі з'явилась* (І. Драч).

2. Яскраве освітлення горизонту перед сходом і після заходу сонця, світанок: *Полтавський полк виходить на зорі!* (Л. Костенко); *До самого сходу зірниці Дивлюся в німу далину* (П. Воронько).

3. Символ життя, радості, величі людини: *І я пішов, бо я ішов до тебе, бо ти мені світила, як зоря* (Л. Костенко); *Мені зоря сіяла нині вранці, устромлена в вікно. І благодать – така ясна лягла на душу...* (В. Стус); *Я б вибрав найвищу почесь: У чистім і чеснім бою на чорному мраморі ночі Зорю написати свою!* (Б. Олійник).

4. Символ долі: *Уламок лицарського роду, мучитель власного народу, кривавий кат з-під темної зорі, – отам він жив, на Замковій горі* (Л. Костенко); *Він народився під такою зіркою, що щось в душі двоїлося йому* (Л. Костенко).

5. Символ лиха, біди: *Вогненна зірка в небі пролітала, сичі кричали, вісники біди* (Л. Костенко); *І сходить над Дніпром Гірка зоря-полин* (Л. Костенко).

Із концептуальних груп, що формують периферію макроконцепту 'небо', найчисленнішими є групи "атмосферні явища" та "жителі повітряної сфери". Презентанти першої – це образи вітру, грому, блискавки, хмар: *Ні вітру в гаю, ні хмарини в небі, Лиш золота гроза в моїй душі* (М. Вінграновський); *Та звелася з-за лиману Хмара темно-сиза, Полоснули ятагани-блискавки – донизу* (В. Симоненко); *Вона ішла. А хмари як подерті* (Л. Костенко); *Я встаю серед бурі і грому, У кровавих загравах огнів* (Д. Павличко).

Серед назв птахів, що їх лінгвалізовано в поетичному дискурсі обстежуваної пори, домінують ті, яких пошановує український народ: *Соловейком співаю на морозній поросі, Тремчу від студені, як бідна трепета* (Д. Павличко); *І я не чув як жайвір в небі тане, Кого остерігає з висоти...* (В. Симоненко); *З далекого краю Лелеки летіли, Та в одного лелеченьки Крилонька зомліли* (Д. Павличко).

Об'єкти космосу та створені людиною літальні апарати менше позиціоновані в обстежуваній поезії, хоча і їх художники слова не оминули увагою: *Вже он і зорі сиплються з Ковша* (Л. Костенко); *Зараз, тату, космос кличе. Там проблем у мене тьма. Та яке ракеті діло, що було в старовині* (Б. Олійник); *Всі літаки, всі літаючі блюдця, Всі вертольоти круг мене зберуться* (Д. Павличко).

Усе викладене свідчить про те, що концептуальні картини поетів ґрунтуються на загальнонародній, якій властива увага до неба та небесних світил. Однак у способах лінгвалізації концепту 'небо' наявні певні особливості, зумовлені художнім світобаченням поета та суспільними екстремумами.

Запропонована модель презентації концепту 'небо' може бути використана для аналізу інших концептів, що розцінюємо як об'єкт уваги подальших лінгвістичних розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вежбицкая. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 778 с.
2. Густодим О. Ф. Астронім зірка як ключовий образ у поетичній мові Лесі Українки / О. Ф. Густодим, Л. Г. Савченко // Лінгвістичні дослідження : збірник наукових праць / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко. – Харків, 2007. – Вип. 23. – С. 54–62.
3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
4. Івашенко В. Л. Типологічна диференціація концептуальних структур як одиниць ментального простору / В. Л. Івашенко // Мовознавство. – 2004. – № 1. – С. 54–61.

5. Кононенко Віталій. Концепти українського дискурсу : монографія / Віталій Кононенко. – Київ – Івано-Франківськ, 2004. – 248 с.
6. Кононенко В. І. Мова у контексті культури : монографія / В. І. Кононенко. – Київ – Івано-Франківськ, 2008. – С. 285–306.
7. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Концепт ЖИТТЯ в українській фраземіці : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Краснобаєва-Чорна Жанна Володимирівна. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.
8. Кубрякова Е. С. Возвращаясь к определению знака / Е. С. Кубрякова // Вопросы языкознания. – 1993. – № 4. – С. 18–29.
9. Маленко О. О. Лексико-семантична група “небо” в українській поезії : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. О. Маленко. – Харків, 1996. – 20 с.
10. Миронова К. С. Концептосфера *небо* в английском и немецком языках : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Миронова Ксения Сергеевна. – Санкт-Петербург, 2009. – 19 с.
11. Пименова М. В. Коды культуры и проблема классификации концептов / М. В. Пименова // Язык. Текст. Дискурс : научный альманах Ставропольского отделения РАЛК / Под. ред. проф. Г. Н. Манаенко. – Выпуск 5. – Ставрополь : Изд-во ПГЛУ, 2007. – С. 79–86.
12. Серебрянская І. М. Етнокультурні концепти “зоря”, “сонце”, “роса” у творах М. Стельмаха / І. М. Серебрянская // Вісник СумДУ. Серія “Філологія”. – 2008. – № 1. – С. 90–95.

Anna Ohar

*Lingualization of the concept “sky” in Ukrainian poetic language
of the second half of XX century*

The article deals with the concept sky, its specific features and the verbalizing means in Ukrainian poetic language of the second half of the XX century.

Key words: concept, microconcept, macroconcept, core of the concept, periphery of the concept, verbalization, lingualization.

Галина Вишневіська

**ОСОБЛИВОСТІ ОБ’ЄКТИВАЦІЇ КОНЦЕПТУ ‘МАВКА’
У ПОЕТИЧНІЙ ДРАМІ ОЛЕКСАНДРА ОЛЕСЯ ‘НІЧ НА ПОЛОНИНІ’**

Статтю присвячено аналізу концепту ‘мавка’ в поетичній драматичній творчості Олександра Олеса. Виявлено основні смисли, що визначають його семантику в мовно-концептуальній картині світу письменника.

Ключові слова: концепт, хтонічне, мавка, картина світу.

У сучасному мовознавстві особливо актуальними є питання, що вимагають аналізу співвідношення мови й позамовної дійсності, культурних цінностей, створених носіями певної мови в процесі життєдіяльності, властивостей їх ментальності, національного характеру та світосприйняття. Своєрідною точкою відліку для розв’язання зазначених проблем стало поняття концепту, яке під різними найменуваннями привертало увагу дослідників різних епох.

Мета запропонованої статті – аналіз концепту ‘мавка’ як одного з етносимволів, що відтворює українські реалії, український національний колорит, у поетичній драмі Олександра Олеса «Ніч на полонині». О. Олесь (Олександр Іванович Кандиба) знаний усіма як витончений лірик, співець природи, але маловідомий як проникливий драматург. Змальовуючи українців, їхній побут, традиції, вірування, Олесеви твори все ж не стали народницькою драматургією, а гармонійно влилися у контекст тогочасної європейської драми. Побувавши у мальовничих Карпатах, загадковій, овіяній міфами і давніми віруваннями Гуцульщині, Олександр Олесь виспівав свою «найпоетичнішу пісню», яку вважав своєю кращою драмою, – «Ніч на полонині» (1941).

Критика Олесеви творів торкалася переважно лірики та викликала найрізноманітніші оцінки і характеристики, які часто не узгоджувалися між собою (С. Єфремов, І. Франко, Л. Білецький, С. Русова, В. Петров, В. Барка, М. Рильський, М. Неврлий, Р. Радішевський, І. Дзюба та ін.). Рідше в коло дослідницьких інтересів потрапляли окремі драми письменника (О. Олійник, П. Дунай, Л. Дем’яківська та ін.). Здебільшого науковці акцентували увагу на ролі Олександра Олеса в історії української літератури, тоді як літературно-естетичний погляд на новаторство поета обов’язково має